

Микола Бандрівський

МЕТОДИКА І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ НАСКЕЛЬНИХ РЕЛЬЄФІВ І ПЕТРОГЛІФІВ УРИЧА

*«...Я вже мав у своїх спогадах кіль-
коразовий побут в Уричі, де я сам ви-
лазив на обі великі скелі, що мають
на собі сліди праці з передісторичних
та дуже давніх історичних часів...»*

Іван Франко, 1912 р.¹

Справжньою перлиною Українських Карпат є Урицькі скелі на Сколівщині. Багато визначних особистостей минулого нашого краю не оминали нагоди піднятися на котрись із вершин Урицького Каменя, щоби звідти помилуватися рідкісної краси краєвидом. Вже перші дослідники Урицьких скель у XIX – на початку XX ст. відзначали, що на поверхні цих каменів збереглися сліди двох епох: дохристиянської і християнської (І. Вагилевич, Я. Крашевський, А. Кірко, І. Франко та ін.). До першої з них можемо віднести виділені в Уричі наприкінці 1980-х рр. наскельні рельєфи і петрогліфи². До другої – значну частину викутих на скелях пазів, врубок, підтісок, цистерну,

¹ Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – Київ, 1979. – Т. 22. – С. 486–488; Рожко М. Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця. – Київ, 1996. – С. 39.

² Бандрівський М. С. Про "поганські камені" в Карпатах // Археологія. – Київ, 1989. – № 3. – С. 109–116; Бандрівський Н. С. Скальні рельєфи і петрогліфи Карпат // Проблеми археології степної Європи. Тез. докл. – Кемерово, 1989. – Ч. 2. – С. 114; Его же. Петрогліфи Карпат і їх місце в наскельному мистецтві Центральної і Юго-Всхідної Європи // Проблеми изучения наскельних зображень в СССР. – Москва, 1990. – С. 44–46; Бандрівський М. Наскельні зображення гальштатського періода в Карпато-Балканському регіоні // Septiemes semaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture Trase. Resumes. – Plovdiv, 9–22.10.1990. – S. 8–9; Бандрівський М. С. Урицьке святилище: крок до пізнання // Сколівщина. – Львів, 1996. – С. 20–24; Його ж. Етно-культурна ситуація у Північно-Східних Карпатах у період раннього заліза // Етногенез та етнічна історія Українських Карпат. – Львів, 1999. – С. 145–162; Його ж. Етнокультурна ситуація на заході України у постгальштатський час: голіградська культура й пам'ятки латорицької групи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2008. – С. 150, рис. 12,5; С. 142–144; Бандрівський М. С., Крушельницька Л. І. Золоті Михаїлівські скарби та їх доля. – Львів, 2012. – С.99, рис.30; С.105, рис. 31 та ін.

криницю, які всі разом, згідно з багаторічними дослідженнями М. Ф. Рожко, утворюють комплекс слідів від прилягання до скель дерев'яної забудови літописного міста Тустань, письмові згадки про яке з'являються починаючи з XIV ст.

Принагідні розкопки на Урицькому Камені тривали від XIX ст. до початку 1970-х рр. Наукове і систематичне вивчення Урицьких скель як двошарової³ історико-археологічної пам'ятки розпочалося щойно 1978 р. широкомасштабними розкопками Л. І. Крушельницької⁴, які згодом продовжила Карпатська архітектурно-археологічна експедиція (далі – КААЕ) під керівництвом М. Ф. Рожко. Перші систематичні дослідження наскельних зображень на Урицьких скелях, які автор започаткував на початку 1980-х рр., тривають і нині.

На сьогодні в урочищах Камінь, Острий Камінь, Мала Скеля і Жолоб, які знаходяться на відстані близько 1,5 км на північний схід від с. Урич, відкрито понад 270 наскельних зображень. Більшість з них розміщені на центральній і найбільшій групі – Урицькому Камені, який домінує серед інших скель, підніма-

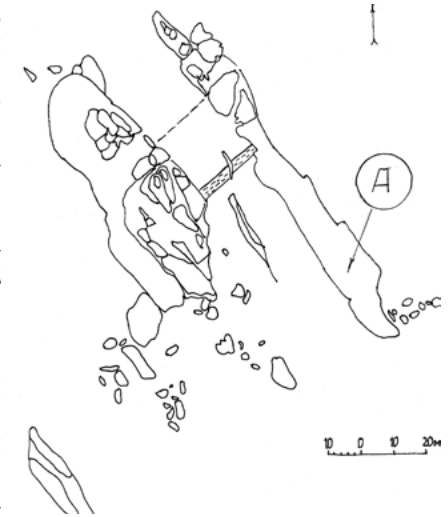

Рис. 1. Схематичний план Урицького Каменя з вказанням місцезнаходження скельного масиву Великого Крила (обміри і виготовлення плану – М. Ф. Рожко)

Рис. 1. A schematic plan of Urych Kamin with the rock body of Velyke Krylo (measurements and the plan – M.F. Rozhko).

³ Нижній шар – початок доби раннього заліза, верхній – період раннього середньовіччя.

⁴ Крушельницька Л.І., Рожко М.Ф. Исследование памятника древнерусской культуры в Карпатах // Археологические открытия 1978 г. – М., 1979. – С. 353; Рожко М.Ф., Крушельницькая Л.И. Исследование уникального памятника древнерусской культуры в Карпатах // Археологические открытия 1979 г. – М., 1980. – С. 328; Л. І. Крушельницька не випадково розпочала розкопки саме в Уричі, оскільки планомірні археологічні дослідження в цих околицях розпочала ще 1972 р. дослідивши в с. Крушельниця поселення початку доби раннього заліза, а в сусідньому (з Уричем) с. Сопіт – найбільший у межах західних областей України тілопальний могильник голіградської культури. В Сопоті тоді було досліджено 160 урнових одиночних і групових поховань, кам'яну вимостку для кремації і подрібнення перепалених кісток (Крушельницька Л. Памена культури фракійського гальштату // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу). – Київ, 1974. – С. 213–223; Крушельницькая Л. Могильник кона бронзового века в Сопоте // Slovenska archeologia. – 1979. – № 2). Археологічні розкопки в Уричі у 1978 р. під керівництвом Л. І. Крушельницької (тоді було відкрито широку площу перед в'їздними ворітьми Тустані, на якій виявлено кузню) профінансувала Львівська обласна організація УТОПК завдяки постійній і безкорисливій допомозі св. п. Ігоря Кудіна (Рожко М.Ф. Тустань. Державний історико-культурний заповідник // Сколівщина. – Л., 1996. – С. 8).

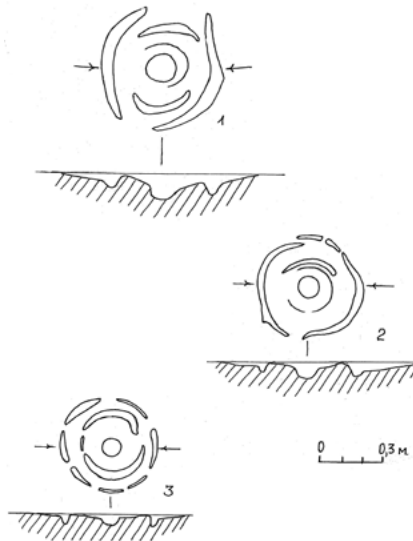

Рис. 2. Схематичне зображення солярних знаків типу "концентричні" з Урицького Каміня.

Pic. 2. Schematic representations of solar signs of the concentric type from Urych Kamin.

Особливості розташування солярних знаків. Майже всі солярні знаки вибиті на поверхні скельних "стін" на висоті від 1,8 до 20 м і за розміщенням тяжіють до ділянок, які протягом усього дня освітлюються сонцем. Основна кількість цих знаків знаходиться на Каміні по обидва боки високої скельної стіни довжиною до 95 м, яка має назву Велике Крило (рис. 1). З південно-західної сторони зафіксовано 59 кільцеподібних знаків-рельєфів, при цьому контури фігур вглиблені в скелю на 7–13 см (рис. 4). Частина солярних, півметрових у діаметрі дисків викута в той спосіб, що усувалася скельна поверхня довкола диска, в результаті чого знак об'ємно виступав на загальному фоні скелі (рис. 4). Інші зображення, у т. ч. великі дископодібні фігури, завдяки боковій підвісці виступають над поверхнею скелі на 3–5 см, а тому при боковому освітленні виразно "читаються" на поверхні скелі вже з відстані 130–15 м. З протилежної сторони Великого Крила наскельних рельєфів значно менше, але частина з них тут має складнішу форму. Трапляються концентричні фігури діаметром від 0,40 до 0,55 м (в одному із скупчень

ючись над долинами ріки Стрий на 75 м. Розміщені на ньому паралельні скельні складки утворюють ніби природні стіни 15–20 м висоти (рис. 1). Більшість наскельних зображень в Уричі мають вигляд кола, диску або ж схематичних округлих та концентричних фігур приблизно від 0,3 до 0,65 м у діаметрі, часто з однією, рідше – з двома лунками по середині (рис. 2). Такі знаки прийнято називати солярними⁵. Існує ще низка антропоморфних зображень, серед яких виділяється розмірами (2,5 × 1,5 м) і монументальністю зображення людського обличчя – личини. Особливий інтерес становлять групи петрогліфів лінійно-геометричного характеру, які включають спіралі, "колеса" з шістьма і більше спицями та променями-відростками довкола, зображення бичачого рогу, змієподібні лінії, "біжучі" та "танцюючі" чоловічки з піднятими над головою руками, а також поодинокі зображення тварин: вовка, що наздоганяє лося, коня та вершника (рис. 3).

⁵ Ми будемо дотримуватися цього терміну лише як назви, не поширюючи її на внутрішній зміст наскельних зображень, які можуть стосуватися або не стосуватися сонця.

Рис. 3. Петрогліфи Урицького і Острога Камінів (за автором: Про "поганські камені" в Карпатах // Археологія. – Київ, 1989. – № 3. – С. 109–116; Урицьке святилище: крок до пізнання // Сколівщина. – Львів, 1996. – С. 20–24; Розкопки городища культури Гава-Голігради біля с. Розгірче та розвідкові дослідження на Львівщині // Записки НТШ. – Львів, 2002. – Т. 264. – С. 506–519)
 Pic. 3. Petroglyphs of Urych and Ostryi Kamin (according to the author: Pro "pohanski kameni" v Karpatakh // Arkheolohiya. – Kyiv, 1989. – № 3. – pp. 109–116; Urytske svyatylyshche: krok do piznannya // Skolivshchyna. – Lviv, 1996. – pp. 20–24; Rozkopky horodyshcha kultury Gava-Holigrady bilya s. Rozhirche ta rozvidkovi doslidzhennya na Lvivshchyni // Zapysky NTSh. – Lviv, 2002. – Vol. 264. – pp. 506–519)

таких знаків одинадцять – рис. 2). Простежується чіткий взаємозв'язок між знаками в межах однієї групи. Останні не перемежуються, а кожна з них займає окрему ділянку скелі. Це є доказом того, що існувала певна система у розміщенні знаків, іншими словами, їх наносили на поверхню скелі за наперед розробленим планом. Зображення кожного із загадних скупчень солярних знаків стають виразно видимими близько опівдні, коли сонячні промені виділяють на темно-сірому скельному фоні рельєфні елементи знаків, які виступають. Завдяки боковому підсвітленню сонячними променями солярні знаки хвилин на 15–20 ніби "проявляються" на скелі. Можливо, ці зображення були орієнтовані так зумисне з тією метою, щоби з'являтися саме опівдні, коли сонце досягає свого зеніту, максимально підіймаючись над горизонтом. Цей момент міг бути найістотнішим у стародавньому солярному культі.

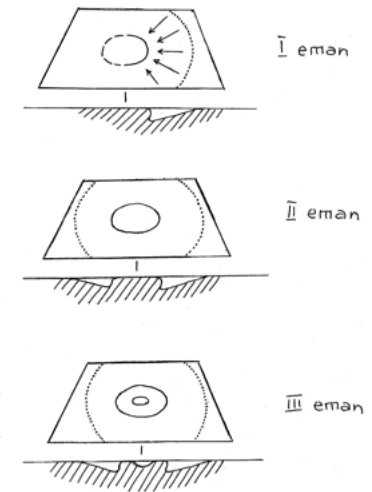

Рис. 4. Графічне відтворення послідовності викуття солярного знаку типу "дископодібні з лункою" з Урицького Каміня
 Pic. 4. A graphic recreation of the sequence of forging a solar sign of the type "disc-like with a hole" from Urych Kamin.

Техніка нанесення на скелю зображень. Солярні знаки вибиті в техніці заглибленого рельєфу, часом із застосуванням контррельєфних позицій (рис. 4; 5). Схожа техніка відома у скульптурній практиці і нанесені в такий спосіб зображення носять на-

зву “койланогліфів”⁶. Факт викуття в такій техніці значного числа урицьких наскельних зображень дає підстави виділити серед них особливий різновид: койланогліфи. Останні, як припускають дослідники, виникли шляхом поглиблення контурів наскельних рисунків⁷. За попередніми спостереженнями, більшість урицьких койланогліфів викута металевим знаряддям типу зубила. На завершальній стадії такий солярний знак, мабуть, пришлифовували. Для цього могли використовувати шматок кварцу чи обсидіану або ж тверду пісковикону конкрецію. Визначити тип знаряддя точніше поки що неможливо,

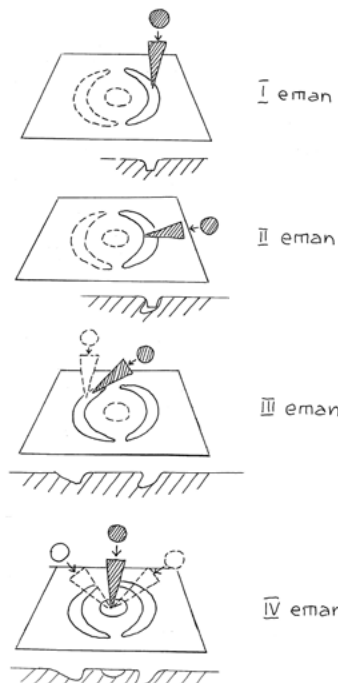

Рис. 5 Графічне відтворення послідовності викуття солярного знаку з Урицького Каміня

Рис. 5. A graphic recreation of the sequence of forging a solar sign from Urych Kamien.

оскільки різні умови вивітрювання по-різному зберігають краї вибитих зображень, форма яких є головною ознакою для визначення інструмента⁸.

Аналогії до наскельних зображень Урича. Найближчі паралелі до солярних знаків з Великого Крила і Жолоба знаходимо в Південно-Східній Європі: на Подунав'ї та в Родопських горах. Болгарські солярні знаки В. Венедіков називає “дисковите” і “кръгове в скалата” (їхній діаметр 0,25–0,95 м) та датує гальштатським часом⁹. Наприклад, на скелях в Палеокастро в Родопах знайдено 140 наскельних знаків у вигляді кола, лунки і диска, які викуті на вертикальній площині скель (рис. 6). Найближчі аналогії до урицьких петрогліфів знаходимо на скелях Валь-Камоніки у східноальпійському регіоні¹⁰, де вони датуються від 1600 до 250 рр. до н. е. Петрогліфи, схожі до урицьких, відомі на Середньому Подунав'ї – на стінах печери Рабиша в північно-західній Болгарії (солярні диски, фалічні, хрестоподібні, антропоморфні та інші мотиви). Причому частина зображень на стінах печери Рабиша виконана “...у високому рельє-

фі, який іноді робить враження тривимірності (просторовості), досягаючи особливого ефекту при боковому освітленні”¹¹. Треба наголосити, що саме аналогічне використання високого рельєфу і гри тіней притаманне більшості наскельних рельєфів Урича. Б. Гензель та Е. Анаті у різних роботах однаково датували зображення на стінах печери Рабиша періодом культури Басарабі (Бошут III-A, згідно з Медовіц), який припадає на VIII-VII ст. до н. е.

У місцевому – верхньодністрянському – матеріалі не простежуються ні витоки цих технічних навичок, ні генезис самих ідей, які спонукали до створення наскельних зображень. Видається, що цю складну систему збереження і передачі певного роду інформації було перенесено у Східні Бескиди вже в цілісному й остаточно сформованому вигляді. Це може свідчити, що релігія і вимоги тогочасного культу, який практикували носії михалківської групи пам'яток постголоградського часу, були включені в орбіту цивілізаційних процесів усієї Південно-Східної Європи. Ці вірування, судячи з величезних просторів, на яких трапляються дуже схожі, майже однотипні, пам'ятки, могли мати надкультурний (надплеменний) характер, який, скажімо, залежав від циркулювання однотипних релігійних ідей. Об'єднавчим чинником у такому релігійному процесі, який поєднував релігійні елементи культур різних етносів на віддалених між собою територіях, могли виступати й ритуальні процесії¹².

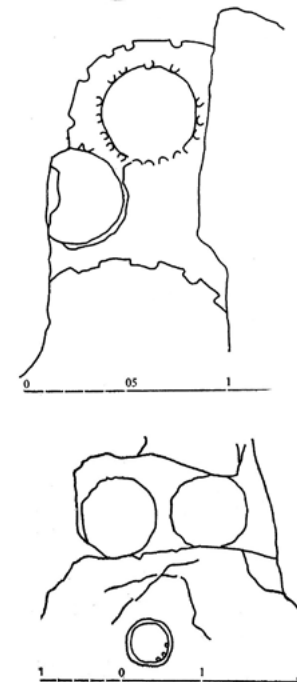

Рис. 6. Прорисовка наскельних рельєфів гальштатського часу з Родопських гір в Болгарії (“дисковите” і “кръгове в скалата”, за: Мегалитите в Тракия / ред. А. Фол, И. Венедіков. – София, 1976. – Ч. 1)

Рис. 6. A detailed representation of rock reliefs of the Hallstatt period from the Rhodopes in Bulgaria (“dyskovyite” і “krugove v skalata”, according to Megalite v Trakia / edited by A. Fol, I. Venediktov. – Sophia, 1976. – Part 1)

⁶ Мельник А. А. Основные закономерности построения скульптурного рельефа. – Москва, 1985. – С. 7; Бандрівський М. С. Про “поганські камені” в Карпатах... – С. 114.

⁷ Мельник А. А. Основные закономерности... – С. 3.

⁸ Шер Я. А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. – Москва, 1980. – С. 60–63.

⁹ Тракийски паметници. Мегалитите в Тракия. – София, 1976. – С. 159–160, обр. 343–349, 351, 353.

¹⁰ Anati E. Prehistoric Sanctuary Cave in Bulgaria // Archeology. 1969. – № 22. – С. 92–100.

¹¹ Anati E. Magourata Gave, Bulgaria // Bollettino del Centro camuno di studi preistorici. Capo di Ponte. – 1971. – S. 83–107, fig. 34. Одна з наскельних композицій в Магураті (рис. 5) складається з трьох хрестоподібних фігур, однієї Т-подібної фігури, а в центральній частині – з двох сонячних дисків (Ibidem. – S. 103, fig. 66). В інших композиціях Магурати привертають увагу схематичні людські постаті, криволінійні знаки, декор у вигляді бичачої голови та ін. (Ibidem. – S. 93, fig. 49).

¹² Одна з таких процесій – слідування гіпербореєських Дарів – була добре відома античному світові і розпочиналася, за Геродотом, у лісостеповій частині тогочасної Скіфії, звідки посланців з Дарами приймали різні народи вздовж Карпат і Подунав'я аж до Адріатичного узбережжя, а звідти морем переправляли на острів Делос.

Методи фіксації і картографування наскельних рельєфів і петрогліфів Урича¹³. На сьогодні в європейській археологічній науці ще нема усталених методик фіксації наскельних зображень такого типу, як койланогліфи на Урицькому Камені та Жолобі. Тому виникла потреба у розробці власної системи фіксації, яка включає картографування і нумерацію зображень.

Графічна фіксація наскельних рельєфів і петрогліфів Урича потребувала введення найпростіших визначальних термінів. Візуальне обстеження скель дало підстави для поділу місцезнаходження зображень на шість рівнів: 1) урочища, 2) сектори, 3) скупчення, 4) ділянки, 5) грані, 6) окремі фігури. Під урочищем розуміємо скельну групу (масив), розміщений окремо від інших. Сектор репрезентує поділ скель у межах урочища на окремі скельні блоки (останці). Серед наскельних зображень спочатку було виділено найпомітніші скупчення (що, відповідно, знайшло своє відображення в однойменному терміні). Після цього всі ділянки скель, на яких не було виявлено скупчень зображень, а лише поодинокі фігури, вирізняє у термін ділянки. У межах кожного скупчення або ділянки та чи інша локальна поверхня скель має свої природно сформовані краї – грані. Іншими словами, скельні плити оконтурені тріщинами, розломами чи карнизами. Після визначення цих попередніх рівнів було проведено фіксацію наскельних рельєфів та петрогліфів, у т. ч. поодиноких екземплярів (окремі фігури). Усі грані, скупчення, ділянки були нанесені на топографічну схему. Для цього, окрім звичайного – горизонтального – плану Урицького Каменю, Острога Каменю і Жолоба (які свого часу виконала КААЕ під керівництвом М. Ф. Рожка), складено фронтальний план скельних стін Великого Крила (рис. 1). В перспективі – проведення такої ж роботи й щодо інших частин Каменя та сусідніх скельних масивів. План повинен виконуватися лише точним інструментом (теодоліт, мензула), а фотофіксація солярних знаків та ін. зображень в тій же техніці – лише телеоб'єктивом (для зменшення перспективного скорочення). За допомогою інструментальної зйомки заплановано провести фіксацію рельєфу і фасаду підніжжя скель, після чого методом триангуляції визначити місцезнаходження кожної грані з подальшою її локалізацією на плані та по висоті.

При п'ятиступінчатому таксономічному поділі (“сектор”, “скупчення” і т. д.) цілком природною є і п'ятишарова схема індексації: урочище позначаємо заголовними буквами його назви, сектор – римськими цифрами, скупчення або ділянку – так само римськими цифрами, лише з додаванням індексу “ск.-I” або “діл.-II”. Далі всередині скупчення йде суцільна нумерація граней. Якщо потім виявиться, що при індексації пропущено якусь грань або фігуру, то її можна “вставити”, не ламаючи всієї системи., присвоївши їй додатковий

¹³ Автор щиро вдячний св. п. М. Ф. Рожку, який свого часу ознайомився з цим підходом роботи і вніс до нього свої зауваження.

буквений індекс. Наприклад, грань-12 і грань 12-а. У межах грані фігури нумеруються кожен раз спочатку. Таким чином, запис “K-IV, ск-I, 12 (7)” означає: урочище Камінь, IV сектор скель, скупчення перше, дванадцята грань, сьома фігура. При графічному фіксуванні наскельних зображень було точно відображено слід від кожного повороту різця стародавнього майстра, кожену зміну напрямку удару. Тільки в такому разі ми маємо підстави ставити питання про манеру, стиль виконання та технічні особливості вибивання на скелях урицьких зображень. Справа ускладнюється тим, що значна кількість знаків і сюжетних композицій знаходиться на важкодоступних площинах скель. Видається, що стародавній майстер намагався перш за все якнайдалі “відсунути” той чи інший наскельний символ від можливої спроби його досягнути. Але разом з тим він зовсім не прагнув укрити його від очей. Навіть навпаки, окремі урицькі койланогліфи настільки помітні (особливо, коли бокові промені сонця виразно відтінюють рельєфні елементи знака, що виступають над поверхнею скелі), що читаються ще з відстані близько 150 м. Таким чином, незвично глибока техніка викуття наскельних зображень в Уричі (рис. 2; 4; 5) є добре продуманим, наперед запланованим прийомом. Тому при фіксації цієї техніки особливу увагу приділяли її нюансам, різним варіаціям, а то й частим повторенням. Для цього над рельєфним знаком встановлювали репер – лінійку або планку, від якої вниз (перпендикулярно до знаку) опускали заміри глибини. Ці заміри проводили з кроком в 1 см і переносили на план знаку. Таким чином було отримано профіль для цілої низки солярних знаків (наскельних рельєфів). Для того, щоб стійкіше глядач міг скласти об'єктивне враження про техніку нанесення зображень, доводилося проводити два, три (іноді й більше, залежно від складності знаку) таких заміри з подальшим викреслюванням перерізів. В окремих випадках виконували аксонометричне зображення. У перспективі планується завершити роботу з перенесення цих перерізів на плани наскельних зображень, на яких за допомогою горизонталей по заміреним точкам проводяться лінії глибини рельєфу. У поясненнях до рисунка того чи іншого солярного знаку (або іншого типу наскельних зображень) вважаємо обов'язковим вказувати кут нахилу скелі/грані, азимут з місцевим відхиленням та час оптимального освітлення.

Для фіксації урицьких петрогліфів – сюжетних сцен антропо- і зооморфної тематики, які перенасичені символічними фігурами (рис. 3) – методика дещо інша і на сьогодні достатньо добре апробована на пам'ятках в альпійському і піренейському регіонах, а також на петрогліфах центральної і південної частин Апеннінського півострова. Від солярних знаків урицькі петрогліфи відрізняються тим, що вони є меншими за розмірами і викуті здебільшого пунктирним рельєфом або ж врізними лініями. Іноді пуансонна техніка заповнює увесь силует рисунка тварини (рис. 3). Е. Анаті у своїх пра-

цях постійно наголошує на тому, що етап фіксації петрогліфів є одним з найважливіших етапів всього їх дослідження. Цей італійський дослідник розробив свою методику опису і копіювання петрогліфів, яку частково можна застосувати й до зображень на Урицьких скелях. Наприклад, вважаємо за доцільне перейняти різні способи підготовки скельної поверхні до копіювання і переводу рисунка на прозорі матеріали (поліетилен, целофан) з попереднім змочуванням скельної поверхні водою. Фіксація не завжди мусить бути одноактною. Для підсилення ледь видимих на скелі рельєфних ліній Е. Анаті пропонує покривати площину з петрогліфами тонувальними препаратами, які добре змиваються (наприклад, розбавленою гуашшю, яка має бути антитональною до кольору поверхні скелі). Для копій-негативів Е. Анаті використовує рідкі матеріали типу силікона, полістирола та ін., а позитиви одержує за допомогою паперу, нейлону, плівки, але головню – протирок по міцно зафіксованому на скелі матеріалу. Обробка отриманих у такий спосіб копій у школі Е. Анаті ведеться за єдиним типологічним листом з подальшою класифікацією петрогліфів за стилем і хронологією. Згадану вище методику фіксації петрогліфів застосувати на Урицьких скелях (принаймні в повному обсязі) неможливо. Дається взнаки той факт, що тут ми маємо справу з дрібнозернистими ямненськими пісковиками, у той час як на Апеннінах поширені тверді кристалічні породи. Крім того, значна частина зображень в Українських Карпатах загалом схована під товстим шаром моху або лишайника (щільність і товщина якого залежить від того, до якої точки горизонту звернена скельна поверхня з петрогліфами). Механічно зчищувати ці мохи і лишайники з петрогліфів Урича в наших умовах означає знищувати самий рисунок, оскільки ліквідація захисної кірки, верхній шар якої складають ці біологічні утворення, у скорому часі призведе до саморуйнування зображення.

Способи кількісного і якісного виміру натічної кірки на урицьких петрогліфах. Ліхнометрія як допоміжний природничий метод при їх датуванні. У цілому вивчення петрогенного шару (захисної кірки) на наскельних рельєфах і петрогліфах та можливості його застосування при датуванні зображень виходить за межі етапу фіксації. Але оскільки нашою темою є також вивчення перспективи дослідження наскельних зображень в Уричі, то апелювання до цього допоміжного напрямку видається цілком доречним. Сьогодні послідовники школи академіка О. П. Окладнікова (Я. А. Шер, А. І. Мартинов, Б. Н. Пяткін та ін.), а також Е. Анаті під час підготовки до копіювання петрогліфів майже цілком знищують цей захисний шар на рисунках, здираючи весь мох, лишайники, гриби і різні мікроорганізми, які присутні на поверхні скелі. Розроблена навіть методика зчищення цих “брудів” за допомогою спеціальних лопаточок і дерев’яних папичок. У петрогліфічній лабораторії Держуніверситету в Кемерово (Росія) автор міг

переконатися на власні очі, як під керівництвом проф. Я. А. Шера¹⁴ був апробований розроблений ним метод копіювання петрогліфів на мікалентний папір, який накладається на попередньо вичищений від мікрофлори рельєфні лінії рисунка. У результаті втрачається, гине захисний шар на петрогліфах, який при уважному вивченні міг би дати неоціненні дані про поступове, а отже, хронологічно диференційоване наростання мохів, лишайників та ін., починаючи з часу нанесення на скелю самих петрогліфів.

Солярні знаки та пази і вруби на Урицькому Камені: проблеми хронології і інтерпретації. На сьогодні у справі вивчення наскельних зображень в Уричі зроблено чимало, але незмірно більша кількість завдань у цьому напрямку є в перспективі. На теперішньому етапі – фіксації першоджерел – ми фактично ще навіть по-справжньому не пробували пояснити призначення солярних знаків Урича, тобто – з якою метою їх наносили на скелю. Виходячи з того, що частину з них згруповано за однотипними комплексами, а окремі знаки вибито на майже однакових відстанях один від одного, було зроблено припущення що їх могли використовувати як зримі позначки якогось процесу. Той факт, що в частині лунок окремих солярних знаків збереглися глибокі висвердлення, ніби для якихось штирів, породжує припущення про зв’язок цього процесу зі спостереженням за переміщенням певних точок, якими могли бути небесні світила. Один з небагатьох висновків, щодо урицьких наскельних зображень, який встановлений достатньо точно так це те, що аналізувати цей урицький феномен слід лише у взаємозв’язку всіх його зображень.

Припускаємо, що наскельні рельєфи і петрогліфи на Урицькому Камені є лише частиною значно більшого комплексу, до якого могла входити і забудова на центральній площадці Каменю (пізнішому дворищі). Те, що частина пазів і врубів на Камені могла походити із

¹⁴ Донедавна, здається, тільки П. Н. Мариковський вважав перспективним вироблення природничого об’єктивного методу датування за критерієм патини (захисної кірки) на наскельних зображеннях. Я. А. Шер висловив сумніви щодо цього методу, кажучи, що треба спочатку довести, що виникнення наскельної захисної кірки є еволюційно і кількісно стійким процесом, а це, на його думку, малоймовірно. Однак мікробіолог і геолог за фахом М. А. Глазовська стверджує, що виникнення наскельної кірки не пов’язане з породою каменя, а має натічний характер. Іншими словами, кірка на петрогліфах утворюється внаслідок періодичного зволоження розчинами, які стікають або фільтруються крізь товщі гірських порід і гриби, які, на її думку, фіксують кремнієвокислі або фосфорнокислі солі заліза та органомарганцеві сполуки. Отже, на її думку, в утворенні наскельної (захисної) кірки беруть участь щонайменше три взаємопов’язані компоненти: окиси заліза і марганцю, колонії одноклітинних водоростей (в інших випадках – лишайників, мохів) і сонячна радіація. Оскільки відомо, що ріст деяких видів лишайників відбувається надзвичайно повільно і залишає після себе мікросліди на скельній поверхні, то це може дати підстави для хронологічного диференціювання. Потрібно буде порівнювати шліфи (зрізи) мікроструктури захисної кірки на природній поверхні скелі (при тій же орієнтації, нахилі й освітленні грані) з такими ж мікроструктурами, але знятими з петрогліфів або наскельних рельєфів. Якщо цей метод виявиться практичним, то ми отримаємо ще один, але вже природничий спосіб виходу на датування наскельних зображень.

значно раніших – ще дослов'янських часів, здогадувалися віддавна. Підставою для того служили два аргументи: перший – сліди від металевого інструменту на окремих краще збережених солярних знаках вповні тотожні зі слідами від зубил, якими було викуто частину пазів і врубів архаїчного вигляду на Урицькому Камені; другий – неможливість датувати пази і вруби на урицьких скелях археологічними методами (за словами М. Ф. Рожка, таких слідів від прилягання дерев'яних конструкцій до кам'яних поверхонь в Уричі нараховується понад 4500)¹⁵. Крім того, сам дослідник Тустані визнавав, що "...серед обмірних матеріалів є велика кількість зафіксованих та обмірених "зайвих" пазів, що не увійшли до п'яти загальних схем, забудови... Їхня інтерпретація та реконструкція ще чекає свого часу"¹⁶. Про те, що мешканці Верхнього Придністров'я (включно з гірськими районами) за доби пізньої бронзи – раннього заліза мали у своєму розпорядженні високоєфективний металевий інструментарій для обробки дерева і каменю, свідчать численні скарби і випадкові знахідки того часу¹⁷.

Звичайно, наявність необхідних інструментів для вирубування пазів і врубів ще не означає, що їх використовували саме для цих цілей. Слід ставити питання інакше: чи тутешні мешканці пізньобронзової і початку ранньозалізної епох мали навички подібного

¹⁵ У підсумовуючій праці про Тустань (1996) відсутні такі розділи, як "Основи хронології пам'яток" (з огляду на її виняткову складність) чи хоча б "Методика датування пазів і врубів на Урицькому Камені". Тому тема хронологічної прив'язки тих чи інших пазів і врубів (а отже, і дерев'яних споруд, які в них кріпилися), залишається нерозробленою до сьогодні. Погодьмося, що сам факт наявності в культурних напластунках Каменю перевідкладеного шару X–XII ст. ще не дає підстав синхронізувати з ним той чи інший комплекс наскельної забудови, оскільки значно потужнішими за насиченістю матеріалами тут виступають шари XIII–XVIII ст., які при такому підході зі значно більшим успіхом можуть претендувати на "прив'язку" з наскельною забудовою. Можливо це є однією з найголовніших проблем літописної Тустані, яку слід вирішувати вже у найближчій перспективі. Припущення про те, що при закладці ранньосередньовічної фортеці на урицьких скелях використали властиву для тогочасної Русі систему мур, і тому цю фортецю слід датувати таким раннім давньоруським періодом (IX–XI ст.) теж не можна безапеляційно прийняти, оскільки вона базувалася на антропометричних показниках (лікоть, п'ядь, палець та ін.), які з незначними відмінностями дублювали різні народи в різний час. І, врешті, залишається без відповіді питання, чому сліди від наскельної фортеці Тустань пропонують датувати IX–XIV ст., у той час як письмові згадки про фортецю Тустань як функціонуючий у той час об'єкт стосуються XIV–XVIII ст.

¹⁶ Рожко М. Ф. Тустань... – С. 185. Хоча сам дослідник уважав ці "зайві" пази і вруби на Урицьких скелях належними до численних дрібніших перебудов, що лише частково змінювали зовнішній вигляд фортеці (Там само).

¹⁷ Наприклад, бронзову широколезу втульчату сокиру для обробки дерева і одне широколезе залізне тесло, виявлено в скарбі періоду HaB1 в Неділісках біля Львова (Sulimirski T. *Brazowy skarb z młodszej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru* // *Przegląd archeologiczny*. – 1949. – Т. 8, з. 2. – Tabl. XI,6; XIV,6). В тому ж Неділіському скарбі знайдено і два долота із загостреними і спрацьованими робочими частинами (Żurowski K. *Zabytki brązowe*... – Tabl. XIV,7-7a). Цілу серію бронзових доліт та стамесок пізньобронзового періоду, які могли застосовувати при обробці деревини та при викутті на камені, знайдено в Крехові біля Жовкви, Заложцях під Бродами, в Баличах поблизу Жидачева і Хоросткові біля Густяна (Żurowski K. *Zabytki brązowe*... – Tabl. XV,1-8).

монументального будівництва, а головне – чи їх тогочасний суспільний і культурний розвиток передбачав наявність подібних за складністю архітектурних об'єктів?

Якщо забудова на центральній площадці Урицького Каменя таки існувала за доби пізньої бронзи – початку раннього заліза, то окрім культового призначення (як храму чи наскельного святилища), ця забудова могла мати й фортифікаційні функції. До такого її використання спонукали надзвичайно стрімкі з двох сторін схили Каменю і зручна для оборони привершинна ділянка (майбутнє дворище). Таким чином, якщо забудова в той час на Камені існувала, то вона мусила об'єднувати культове й оборонне призначення. Тим більше, що рівень архітектурних навиків і будівництва у доколоснішніх спільнот наприкінці II – на початку I тис. до н. е. був достатньо високим, аби справитися із завданнями, які постали перед ними на Урицькому Камені. Приміром, біля с. Розгірче Стрийського району Львівської області Р. Сулик у 1989 р. розпочав дослідження оборонного городища пізнього вияву голіградської культури, яке в плані має форму овалу розміром 1 × 0,5 км, з трьох боків оточене валом і ровом довжиною 1,8–2 км та займає площу близько 20 га¹⁸. Городище в Розгірчому спорудило те саме населення, яке використовувало тілопальний могильник в Сопоті біля Урича (155 кремацій в урнах) та оборонне поселення в тому ж Сопоті на високому лівому березі р. Стрий. До доби раннього заліза відноситься і найбільше на заході України оборонне городище біля с. Кульчиці Самбірського району на Львівщині, розкопки на якому започаткував В. Кобільник, а продовжили А. Крушельницька і автор цих рядків. Кульчицьке городище має в плані форму овалу розміром 0,9 × 1,1 км і площу близько 80 га¹⁹. П. О. Раппопорт, особисто оглянувши укріплення Кульчицького городища, дійшов висновку, що вся фортифікаційна специфіка цього об'єкту притаманна для початку ранньоскіфського часу²⁰. Городище в Кульчицях спорудили представники тієї культури, носії якої залишили поселення кінця VIII–VII ст. до н. е. на лівому березі р. Стрий біля сучасного с. Крушельниця поблизу Урича.

¹⁸ Сулик Р., Бандрівський М. Гальштатські городища поблизу сіл Розгірче і Кульчиці на Передкарпатті // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. – Київ, 1993. – С. 134–142; Рожко М. Ф. Тустань... – С. 191; Бандрівський М. Розкопки городища культури Гава-Голігради біля с. Розгірче та розвідкові дослідження на Львівщині // *Записки НТШ*. – Львів, 2002. – Т. 264. – С. 506–519.

¹⁹ Висота валу Кульчицького городища з боку його основної площі – до 5 м, ширина валу при основі – від 17 до 20 м, довжина зовнішнього валу перевищує 3 км. Перед валом знаходиться берма – площадка для рукопашного бою шириною до 10 м, перед нею – рів шириною до 15 м, який подекуди й досі заповнений водою (Бандрівський М., Корчинський О., Крушельницька А. Оборонні укріплення доби раннього заліза у Верхній Наддністрянщині // *Військово-історичний альманах*. – Київ, 2002. – Ч. 2 (5). – С. 90–99).

²⁰ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – Ленинград, 1967. – С. 12–13.

Про доволі складну архітектуру поховально-поминальних комплексів того часу свідчать кургани Західного Поділля і Покуття (Перебіківці II, Швайківці, Коцюбинчики I і II та ін.). Більшість з них мають чітку квадратну в плані форму бічною стороною від 5,5 до 11,5 м, по середині кам'яну вимостку, акуратно викладену і обмазану глиною, а по периметру від 12 до 18 несучих стовпів-опор діаметром 0,30–0,45 м з прилеглими до них підсобними приміщеннями, в т. ч. з опалювальними пристроями. Зверху такі комплекси перекривали одним перекриттям, а зусібіч обносили кам'яною стіною в техніці сухої кладки. Щобільше, в чотирьох таких поховально-поминальних комплексах другої половини VII ст. до н. е. виявлено залишки кам'яних споруд (в т. ч. з півсферичним перекриттям), бічні стіни яких вимуровано на вапняковому розчині (Ладичин, Братишів, Городок, Коцюбинчики I та ін.)²¹.

Ці та інші паралелі щодо суспільного і культурного розвитку верхньодністровських спільнот кінця II – початку I тис. до н. е. вказують на те, що творці наскельних рельєфів і петрогліфів Урича були на тому щаблі технічного й інтелектуального розвитку, який дозволяв споруджувати з каменю і дерева міцні та надійні оборонні й ритуальні об'єкти.

Очевидно, часовий діапазон використання Урицького Каменя як оборонного чи культового форпосту був значно ширшим за період (IX–XIV ст.), який свого часу відводив під наскельну забудову Урича М. Ф. Рожко. І, як видається, значна частина пазів, врубів та наскельних зображень на Урицькому Камені могла постати на цьому скельному останці за ранішого часу: не пізніше початку доби раннього заліза. Але для “розпізнавання” цієї, мабуть, найранішої на урицьких скелях пам'ятки і залишених від неї на скелях пазів-врубів слід навчитися виокремлювати їх з маси схожих слідів пізнішого часу. Для цього слід апробувати методику, за якою на подібних об'єктах за кордоном працюють наші колеги. Від об'єктивного і комплексного вивчення залишених на Урицькому Камені пам'яток українська і світова наука лише виграє, оскільки представить світові не лише гідні подиви досягнення давньоруських зодчих, але й інтелект та будівельні навички тутешнього населення більш ранніх епох.

²¹ Про курган у Ладичині біля Тернополя Т. Сулімирський писав, що “...східна і західна стіни ями були облицьовані грубими плитами вапняку і пісковика, на яких видно було сліди мулярської заправи”. В екслікації до плану і перерізу кургану в Ладичині позначено: “бічні стіни викладені каменями на заправі вапняній” (Seitenwände mit gemauerten Steinen gepflaster), див.: Sulimirski T. Scitowie na Zachodniem Podolu. – Lwów, 1936. – S. 86–87; Бандрівський М. С. Про час появи техніки кам'яної кладки і мурування на західноукраїнських землях // Вісник Інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – Львів, 1997. – Ч. 8. – С. 33–40.

Mykola BANDRIVSKYI

METHODS AND PROSPECTS OF STUDY OF ROCK RELIEFS
AND PETROGLYPHS OF URYCH

The article analyses the modern state of study of rock reliefs and petroglyphs of Urych which date back to the first half of the first millennium BC. It considers the arrangement of solar signs and petroglyphs, technics of their carving on rock, rock carvings analogic to those of Urych, methods of their recording and mapping, ways of quantitative and qualitative measurements of the cumulative crust on Urych images. The author suggests to use lichenometry as an additional natural method of their dating, considers issues of chronology and interpretation of the rock reliefs and petroglyphs of Urych. The authors suggests that at the beginning of the Early Metal Age, besides the rock images there was also a wooden construction on Urych's Kamin which had both ritualistic and defensive functions. In the near future the author intends to distinguish these earliest traces of the wooden construction from grooves and cuts of the Early Medieval period.